

բենցին, և ինծի նուիրեցին շատ մը ոսկեհիւս թաշկինակներ, և զրամ զնելու ոսկեհիւս գեղեցիկ քակ մը: Այս կանանց միջէն ինծի ամենէն աւելի գեղեցիկ երևցաւ Շէյխ-էլ-Պէքրի աղջիկն, տասնութէկ տարեկան:

Գրեթէ երեք ամիս մնացի այս տունը: Շէյխն՝ այս միջոցին քաղցէն հաւաքեր էր գրեթէ քսանուհինգ Մամուք, որոնք առանձնացած և փակուած էին տուներուն մէջ: Մէջերնին ամենէն տարեցն ու հինն ես ըլլալով՝ զիս իրենց վերակացու կարգեց, որպէս զի զիրենք վարժեցնեմ ձի հեծնալու:

Ինծի կ'երեւար որ պալատին մէջ տեսած կանայք, որոնք զիս սիրով ընդունեցան, ետեւ եղած էին համոզելու Շէյխ-էլ-Պէքրին, որպէս զի ինծի հետ կարգէ իւր տասնուերկու տարեկան աղջիկը, որուն հետ ծանօթացայ պալատին մէջ: Ամէն բան յարմարած ու կարգադրուած էր իմ ամուսնութեան համար, և նոյն իսկ Պոնափարտ սպարապետն տուած էր իւր հաւանութիւնը:

Թարգմ. Հ. Ե. Ա.

Շարունակելի

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

Ueberblick ueber die
Topographische und politische Geschichte
und Kurzer Abriss
der Kirchengeschichte Tauriens
Von Bischof Anton Zerr
Saratow, 1908

Աշխատութիւն մը՝ զոր հրատարակած է Խրիմի կաթողիկոսներուն անուանի եպիսկոպոսը, Անտոն Զէր, իւր հանգստեան ու հրաժեշտի օրերուն մէջ: Խայրագոյն զիտապետը՝ ոչ միայն համութիւնն ունի պատկերելու այն բոլորը ինչ որ կը պատկանի Տաւրիական թերակղզին որ պատ-

մութեան ամենէն աւելի ալազան, ու յուզուած երկիրներէն մէկն է եղած, այլ նաեւ արուեստը զայն ներկայացնելու համակրելի ոճով մը, որ ընթերցումը հետաքրքրական կը դարձնէ: Մոյն զրքին գրաստականը թէև քիչ մը ուշ կու տանք մեր ընթերցողներուն, այլ նկատելով այն միշտ նոր ու միշտ ճոխ տեղեկութիւնները զորս հատորը կը բովանդակէ Հայոց մասին, միշտ շահեկան կը համարինք ասոր բովանդակութիւնը, մանաւանդ հայկական մասը ծանօթացնել մեր ընթերցողներուն:

Էջ 3-60 ընդհանրապէս կը խօսի այն տեղագրական և քաղաքական անցքերուն վրայ, որ ժամանակը բերած է թերակղզուոյն մէջ, ուր անընդատ արշաւանք մըն է այլևայլ ազգաց ու բարքերուն սկսեալ ամենէն քաղաքակիրթներէն մինչև ամենէն վայրենիները՝ որոնք յետոյ արդի Եւրոպայի նախնիներն են եղած: Յոյներ, կիմերացիներ, Սկիթացիներ, Հռոմայեցիներ, Սլաւներ, Սարմատներ, Գոթացիներ, Հոններ, Քաղարներ, Փէլէնէկներ, Ռուսներ, Թաթարներ ու շենու վացիներ, դարձադարձի տիրած են հոն, փայլած, իրարու վրայ ինկած, կամ անցած գնացած են իրարմէ հալածուած:

Ազգաց այս հոսանքին մէջ, Հայերը կարևոր ու մնայուն տարր մը եղած են միշտ գեղեցիկ թերակղզին վրայ, թէ զարդիս և թէ մանաւանդ անցելոյն մէջ ուր իրենց թողած յիշատակները, կանգուն, կործանած կամ կործանական դեռ մեծ մասամբ կը ծածկեն թէոդոսիոյ և ամբողջ Հարաւային Խրիմու լեռներն ու հովիտները:

Խրիմու հայկական զաղթականութեան մասին հեղինակս կ'երեւի թէ ճշմարիտ տեղեկութիւններ ունեցեր է, քննուած ու ստոյգ աղբիւրներէ:

«Թէ երբ Հայեր Խրիմ եկած են, կը զրէ

1. Հայոց յիշատակներու մասին Խրիմու մէջ շահեկան են Հ. Ք. Քուշերեանի Ուղեւորութիւնները, ապ. Վենետիկ 1895:

էջ 46, որոշ չգիտցուիր: Ըստ տեղեկատուութեանց Յովսէփ Արղուիթեան երկայնարագուկ հայ արքեպիսկոպոսին, ընդհանրապէս համարուած է թէ Թաթարները երբ արշաւեցին Հայաստան 1262, բնակիչներէն մաս մը Ռուսաստան գաղթեցնէ, բուն Փազանք մէջ Աստրախանի նահանգնեցւոր, ուսկէ յետոյ մեծ մասամբ Խրիմ անջան: Ճենովացոց Թյուրուութեամբ 1340, Հին-Խրիմ և Սուտաք կը բնակին: Բայց Հայեր անկէ յառաջ ալ Խրիմ եկած պիտի ըլլան, որովհետեւ յոյն Անտոնիոս արքեմանսորիդը կը պատմէ թէ 1292 տարին Սուտաքի Հայերը զատիկը ապրիլ 16ին տօնեցին, մինչդեռ Յոյները այս տօնը ապրիլ 24ին կատարեցին: Հետևարար այն տարին արդէն շատ Հայեր եղած պիտի ըլլան Խրիմ: Յովհաննէս ԻԲ պապը, կաթայի եպիսկոպոս մը անուանելու համար 1327 տարին, կոնդակով մը կը դիմէ հայ եպիսկոպոսին և իր կղերին: Կաթայի համար տրուած հրամանագրի մը մէջ 1316 տարին, շատ հայ եկեղեցիներ կը յիշուին, որոնց «վաղուց» գոյութիւն ունէին, հատ մը նոյն իսկ կործանած: Արդէն մետասաներորդ դարուն կը թողուն շատ Հայեր իրենց ասիական հայրենիքը, որ մէկ կողմէն Սելճուքներու ճնշման տակ և միւս կողմէն Յոյներուն սարսափելի տառապանքներու մէջ էր. որոնցմէ մաս մը հաւանօրէն Խրիմի մէջ իրենց ապաստանը փնտռեցին:»

Էջ 50-59 կը խօսի գլխաւոր քաղաքներու վրայ, Սուտաք, Սենաստոպոլ, Եւպատորիա, Հին Խրիմ, Քարասուրազար, Բալաքլուա, Պերեկոպ, Սիմֆերոպոլ, Կերչ, Թէոդոսիա: Այս ամէն քաղաքներուն մէջ ալ անպակաս կը յիշատակուին հայ կարեւոր հասարակութիւններ, թէև միայն Հին Խրիմի մէջ է որ զանազան ազգաբնակչութեանց վրայ, յաղթահարող մեծամասնութիւնը կը կազմէ: Գիւրին է գուշակել թէ ԺԻ դարու վերջերը եղած գաղթը, Դոնի ափերուն վրայ Նոր Նախիջևանը կառուցանելու համար իր շրջակայ հայ գիւղերով, որքան ֆնասած է Խրիմու

հայ բնակչութեան: Այսուհանդերձ հին Հայերը Խրիմու այս բոլոր քաղաքներուն մէջ ալ ձգած են կարեւոր յիշատակարաններ, մանաւանդ Թէոդոսիոյ, այս իրենց Կաթային, զոր ամենէն աւելի շէնցուցեր ու զարդարեր էին իրենց խնամոտ գովորդը:

«Կաթոլիկաց եկեղեցին, կը գրէ էջ 56, կը կրէ հետեւեցի հին ժամանակներ սկսուած շէնքի մը, որ շատ ուշ կ'աւարտի: Վարի մասը բոլորովին առանձին նկարագիր մ'ունի և հաւանօրէն ԺԳ. դարէն է, ուր առաջին Հայերը Թյուրուութիւնն ստացան Կաթայի մէջ բնակելու որ ապաստան մը եղաւ այս ուշադրութեան արժանի թաթարներէն յաղթուած ժողովրդեան. վերին մասը բիւզանդական ոճին ազդեցութեան տակ աւարտած է: Այս կերպով եկեղեցի սկսուածը մզկիթ մ'եղաւ: Իրօք ալ, զմբէթը, միմարէն և նրբանցքի մը ծայրը արաբազարդերով քանդակածոյ դուռը, որ կը կազմէր երեքմիւր մոլլային թուրք բնակարանին մուտքը, բոլորն ալ վկաներ են մահմէտական տաճարի մը. բայց յետոյ երբ Հայեր վերստին տիրացան այս սրբավայրին, պատին մէջ փորուած շատ մը խաչերով զայն սրացուցին: Այն ատեն միմարէն ալ զանազակատան փոխեցին, և ըրիստոնէական պղինձը հնչեց նոյն տեղը ուր ամեն օր մուկզգինը քանի մ'անգամ իր զիւ ձայնը կը ձգէր երկնքի չորս հողմերուն:»

Թէոդոսիոյ հին վիճակէն անցնելով արդի հայութեան վրայ քանի մը խօսք ըսելու, կը յիշատակէ մասնաւորապէս Ալվազովսիի ծովանկարիչը և իր պատկերներու սրահը որ իրաւամբ օտարականներու առջև պարծենալու առիթ մըն է:

Գրքին տեղագրական մասը կ'աւարտի կոչով մը առ Խրիմի ասիացի ժողովուրդը որ իր քիչ մ'աւելի աշխատասիրութեամբը և քաղաքակիրթ զգացմամբ աշխարհիս աւանդէն աւելի շէն գաւառներէն մէկը պիտի ընէին Ռուսաստանի այս իտալիան:

Գրքին փնտցեալ ու մեծ մասը, էջ 60-177, նուիրուած է Խրիմի կաթոլիկ եկեղեցական պատմութեան: Մինչև ԺԲ. դա-

ըրբ քրիստոնէութիւնը խրիմի մէջ բացարձակապէս յոյն եկեղեցւոյ ազդեցութեան տակն է. և կրնայ ըսուիլ թէ հոռմէական եկեղեցին հոն հող չիգտնեւ բայց եթէ Հայկական գաղութին վերջ, Հնագոյն կաթողիկ թեմն է կաֆա (թէնդոսիա) քաղաքը, ուր հայութիւնը ամենէն բազմաթիւ ու ծաղկածն էր: Սոյն քաղաքը 1250 ճենովացւոց վարչութեան տակ իյնալով, 1320ին Յովհաննէս Ի. Բ. պապին մասնաւոր կոնդակով մը առանձին թեմ կը կազմուի: Այնուհետեւ Լատին կրօնաւորները, մասնաւորապէս Փոքրագոյն և Փարոզող ըսուած կարգերէն, տարածուեցան խրիմու մէջ, իրենց ուշադրութեան առանձին նիւթ դարձնելով Հայերը՝ որոնք ամենէն բազմաթիւն էին երկրին մէջ, ինչպէս 1455 կը տեղեկագրէր ճենովայի հիւպատոք փառապանծ քաղաքին խնամակալութեան (Scitis enim terra ista populata esse in maiori parte ermenis). Իրենց գործունէութեան կերպը հիշք նոյն է Միաբանող ըսուած եղբարց հետ, որոնց գլխաւորն Բարթողիմէոս Բ. ընտելացին խրիմ ալ եղած է, տարածելու համար իրենց հայաբէնը՝ որով թարգմաններ էին Լատին ծէսի քանի մը աղօթագրքեր ու պատարագամատուցներ: Պապերը իրենց կոնդակներուն մէջ, միշտ համակրութեամբ ու հաճութեամբ կը խօսին Հայոց մասին ու կը յանձնարարեն իբր իրենցմէ նախընտրեալ ժողովուրդ մը: Վերջապէս հայ-կաթողիկ անուան ներքե կը յաղորդին հերձուած մը յառաջ բերել 1471ին, նոր եպիսկոպոսի ընտրութեան առթիւ: Կաթողիկոսին հակառէտ մասին ընտրելին Կարապետ անուն մէկը կ'ըլլայ, մինչ հակառակ կուսակցութեան ընտրելին էր Յովհաննէս ոմն: Եւ փոխ ի փոխ իրար գիրար տապալելէ վերջ խնդիրը կը լուծուի ճենովացւոց իշխանութեան անկումով թէնդոսիայի մէջ և թուրքերուն տիրելովը: Ճենովայի խնամակալութիւնը կրօնական այս անմիտ կոիւնեքուն միջոց ուրիշ բանի ուշ չընեն

բայց եթէ քաղաքական բարի կարգը հաստատուն պահելու:

Թուրք կամ թաթար մահմէտական իշխանութեան ներքե կաթողիկ եկեղեցին միշտ եկամուտներ զարգացնելու հետ է, թէև ոչ շատ համարձակ ու յայտնապէս: Եւ հաստատուն վարձացում մը չունենար, բայց եթէ Ռուսաց իշխանութեան ներքե երբ Հայութիւնը քիչ մը նուազած էր խրիմու մէջ Նոր Նախիջևանի գաղութովը, բայց կաթողիկոսութունը զօրացեր էր Հ. Յակոբ Վարդերեսովիչի թեմին խաբասուքազար հաստատուելովը:

Գրքին մնացեալ մասը, էջ 164-176 կը խօսի խրիմու կաթողիկ ժողովրդապետութեանց վրայ Ռուսիոյ զաւազանին ներքե: Նշանակած է ամէն անգամ ցանկը ժողովրդապետութեանց, ժողովրդապետներուն մինչև 1908. Այս ցանկերը, շատ քիչ բացառութեամբ, գրեթէ ամբողջապէս հայ անուններէ կազմուած են: Մասնաւոր յիշատակութիւն մը կ'ընէ բարեկիշատակ Հ. Մինաս Բժիշկեանի, որուն վրայ հաճութեամբ կը խօսի Համեմատութեամբ ընդարձակ կենսագրականներ նուիրած է զբերին հրատարակման միջոց պաշտօնավարող ժողովրդապետներուն, ինչպիսիք են Հ. Անտոնիոս Վ. Պետանեան իբր ժողովրդապետ խաբասուքազարի, Մեծ. Հ. Համազասպ Ծ. Վ. Սափարեան, Թէնդոսիոյ և Հ. Դիոնեսիոս Վ. Գաղատոսեան Սիմֆերոպոլի:

Հատորը զարդարուած է անձանց և տեղերու զանազան կիշէներով:

Վերին աստիճան գնահատելի է բարձրաստիճան հեղինակը, այս իշխանական Անտոն Յէր եպիսկոպոսը, որ շատ անկողմնակալութեամբ, երբէք առիթը չէ վրիպեցուցած Հայոց այս գերակշիռ դերը խրիմի մէջ նշանակելու և վեր հանելու:

Հ. Ն. ԱՆԴՐԻԿԵԱՆ

